

Lehota János

A MAGYAR DRÁMA NÉVTELEN ÚJJÁTEREMTŐJE

Tisztelgő emlékezés Keresztury Dezsőre

1. A XX. század drámairodalmában gyakorivá vált egy-egy régebbi dráma újraformálása, hogy a szerző neve mellé a megújító is jegyezte magát. Brecht, Sartre, Dürrenmatt a maga gondolati – filozófiai rendszerébe emelte Marlowe, Euripidész, Shakespeare művét – műveit -, tehát a maguk szellemi termékének is tekintették azokat, de ugyanígy jártak el azok a drámaírók is, akik epikai művet választottak drámájuk alapjául. Viszont számos olyan adaptáció született, ahol a színpadra alkalmazás munkáját elvégző író, dramaturg szerényen, szinte teljesen névtelenül a háttérben maradt. Keresztury Dezsőre emlékezve is az utóbbi esetről szólhatunk. Madách két drámai művét formálta újjá, mind a *Csák végnapjai*, mind a Mózes általa válhattak emlékezetes színházi előadásokká, ám tevékenységének ezt a termékét legföljebb az irodalomtörténet tartja számon.

Madách Imrét a köztudat egykönyvű írónak tartja, miként Katona Józsefet is csak a Bánk szerzőjének ismerik. Katona drámai életművéből a *Jeruzsálem pusztulása* kerülhetett színre Spiró György átdolgozása eredményeként, aki Katona neve mellett maga is jegyezte a drámát, amiként Sartre, Brecht vagy Dürrenmatt is tette azt. Illyés Gyula is átigazította a *Bánk bánt*, ám itt az átigazító Illyés Gyula neve kapott hangsúlyt, mondván, ha a nemzet elfogadja ezt a változtatást, akkor legyen az a Bánk bán, csak hogy a nemzet nem fogadta be Illyés Gyula művét, amely a felejtés homályába került, ily módon vált külön az eredetitől.

Teleki László *Kegyenc* című drámája is különvált Illyés Gyula változatától, ahol viszont az eredeti homályosult el, Illyés Gyula neve egyedül jegyzi azt a művet, amelyet színházainkban többször is nagy sikerrel mutattak be.

Ha ilyen összefüggésben nézzük meg Keresztury Dezső munkáját, amivel Madách drámaírói műveiből két drámájával is gazdagította a színházi irodalmat, akkor értékelhetjük igazán az áldozatos

magatartás tisztelgő alázatát. A színlapok nagy betűvel Madách Imre nevét hirdették, a Magvető kiadásában megjelent jubileumi könyv is csak Madách nevét tünteti fel szerzőként. A *Csák végnapjai* címlapon a cím alatt ezt olvashatjuk: *Újraformálta Keresztury Dezső*, a Mózes címlapján pedig ez áll: *Élő színpadra alkalmazta Keresztury Dezső*. A terjedelmes „könyvfűl” nem említi Keresztury nevét, két utószavában Keresztury maga elemzi és értékeli az elvégzett munkáját.

Nem tartom feladatommak annak elemzését, hogy mitől és mennyire válhat újjá egy mű az átdolgozás vagy újraformálás által, hogy ez már a szerzőség kérdését is felveti. Azt bizonyosan tudjuk, hogy a XX. század előtt nagy szabadsággal merítettek a másik munkájából, kevesebb volt a felháborodás, számonkérés, netán per, mint az utolsó évszázadban. Ki tudja már, honnan táplálkozott Szophoklész, ki kérte számon Senecát, ki szólította fel Shakespeare-t, hogy ezt meg ezt – nagyon sokat – innen és innen vette. Cyrano sem kötekedett Molière-rel, aki Rostand szerint jeleneteket emelt be tőle műveibe, de végtelenségig sorolhatnánk a motívumok és toposzok vándorlását, újraélesztését. Azt tudjuk, hogy Arany János bizonyos változtatásokat javasol *Az ember tragédiáján*, és hogy azt a szerző engedelmével maga elvégzi. Arany munkáját nagy tisztelettel fogadta Madách. Talán az ő példája is közrejátszott abban, hogy az Arany Jánosért rajongó Keresztury is hasonló szerénységgel viszonyult vállalt feladatához, aki a célt tekinti fontosnak, és nem az eredményt, a maga érdemét mérlegeli.

2. A megújított Mózeset 1966. március 4-én mutatták be Veszprémben, a Nemzeti Színház pedig több ízben felújította, Sinkovits Imre főszerelésével. A legutolsó felújításban ő már csak az idős Mózeset alakította, a fiatal fia, Vitay András jelenítette meg, hiszen a dráma teljes

világában a zsidóság e prófétája és népvezére ifjúként lép a színpadra, és aggastyánként hagyja el. A nemzeti színházi előadásokról elmondhatom, hogy minden újítás igazi siker volt, nem a Madách iránti kegyelet, nem a színészt övező népszerűség eredményezte a sorozatos telt házakat, hanem az a *Mózes* dráma, amelyet Keresztury teremtett meg kora közönségének. Madách művét korábban is játszották, a Nemzeti Színház is bemutatta 1925-ben, de az előadásokat a „megilletődött csend”, illetve a „teljes sikertelenség” fogadta. Keresztury tehát valóban „élő színpadra” alkalmazta Madách utolsó művét.

A magyar drámairodalom elmaradásának több oka van. Az egyik kétségtelenül az, hogy a magyar dráma nem a színházban született meg, holott a jól megírt drámák szinte kivétel nélkül a színházi előadások által keletkeznek. Madách nem volt színházi ember, még színházba sem igen járhatott – bár rajongott érte -, mert puritán anyja eltiltotta tőle. Könyvből, mások példáján tanult drámát írni, és nem mindig választott igazán jó művet példának. Keresztury innen származtatja a mű számos hibáját: helyenként bőbeszédű, a szereplők el is mondják azt, amit a színész úgyszólván eljátszik, máshol meg homályban hagy olyan történetet, amit pedig neki kellene világossá tenni. Drámáját az Akadémia pályázatára írta, de a bírálók mást vártak, művét félretették. „Dramatizált eposz”, ez volt az elmarasztaló vélemény. A *Mózes* valóban nem szabályos dráma, bár Madách megtartotta a szabályos öt felvonást. A mű jól elkülöníthető két fő részre osztható, az első rész – Madáchnál két felvonás – a fiatal Mózes átforgalmazását mutatja meg, a második részben, három egyre rövidülő felvonásban Keresztury erre a két részre különítette el a szerkezetet; a fejlődési folyamat nagyobb állomásait képekre osztotta, az átalakulás folyamatát jelenetekben mutatta meg. A töredezett, nem egységes szerkezetű Madách-műből erőteljes drámát formált Keresztury Dezső.

Madách stílusa rendkívül egyenetlen. Gyengéit Arany János is észrevette és javította *Az ember tragédiájában*. A *Mózes*t nem mutatta meg Arany, ennek egyenetlenségét Keresztury költészete igazítja ki. Amikor Madách ihletetten alkot, olyanok költészete magasra szárnyal, látomásai érzékletesek, érzelmei szenvedélyesek. Viszont szakmai „aprómunkájával” – átkötésekkel kiegészítésekkel, magyarázatokkal – lerombolja a költői magasságot. Keresztury írja, hogy a *Mózes*ben jobban kiütözköznek ezek a naivitások,

kínos esetlenségek. A színházi előadásban pedig még inkább kiemelkednek a hibák, a szöveg úgy hat, mintha önmaga paródiája volna, és nevetést vált ki. Keresztury Dezső a színpadi megjelenésben gondolkodott, hiszen arra kapott megbízást, így általa vált „élő” drámává Madách utolsó műve.

3. Nem feltétlenül kell nemzeti tárgyat választania az íróknak, hogy nemzetéhez szóljon. Shakespeare is a római történelemből merített legnagyobb történelmi tragédiáihoz, Bessenyei *Ágisa*, Teleki *Kegyence* közvetlenül és egyértelműen szólt a nemzethez, holott idegen témát választottak. Madách a Tragédia után ismét a Bibliához, az Ószövetséghez nyúlt, de róluk is azt mondhatjuk – miként *A walesi bárdokról* is tartjuk -, hogy a „legmagyarabb” művek lettek. A zsidó nép sorsát már Zrínyi Miklós párhuzamba állította a magyaréval a *Szigeti veszedelemben*, a párhuzamot Petőfi tette általánosan ismertté híres ars poetikájában: „Pusztában bujdosunk, mint hajdan / Népével Mózes bujdosott”, és kijelölte a költő „lángoszlop” szerepét, „hogy ők vezessék / A népet Kánaán felé.” Madách tehát Zrínyi és Petőfi útmutatását követi, amikor a Mózes témáját választotta, mert a Bach-korszak után úgy látta az országot, hogy annak olyan vezetőre lenne szüksége, mint amilyen Mózes volt, s úgy ítélte meg a népet, hogy annak alapjaiban kell megváltoznia. Horváth Károly ezt írja tanulmányában: „A Mózes-dráma nagy eszmei értéke, hogy egy döntő fontosságú történelmi időben a végletekig való elszántságra, bátorságra, a nemzeti és szabadság-eszmények iránti rendíthetetlen hűségre és mindenféle ingadozással való szembe fordulásra neveli a nemzetet...” Mezei József azt hangsúlyozza a *Mózes* tanulságaként, hogy a forradalom és a fegyveres harc véres összecsapásai helyett más utat kell választani a szabadság kivívásáért. „Csel ellen csel”, ez lesz a mózesi etika, amely az ellenfél erkölcséhez, illetve erkölcstelenségéhez igazodik. Ha nyíltan, becsületesen, morálisan nem lehet, akkor meg kell keresni az ellenfél sebezhető pontját, alkalmazkodni kell annak hazug eszközeihez. Madách az ötvenes évek taktikus ellenállását fejezi ki a mózesi harc módszerével.

Az új taktikából következik, hogy a drámában feszülő igazi konfliktus nem az idegen elnyomó hatalom és a rabságban élő zsidó nép között bontakozik ki. Ez az ellentét is természetesen jelen van, de ennek megoldását Madách nem e két ellentétes erő összecsapásával, az idegen legyőzésével jeleníti

meg. A dráma eposz minősítése jól kifejezi ezt a tartalmat, a mű valóban eposz, hiszen a klasszikus eposz konfliktusa sem a két szembenálló fél között feszül. Az *Iliászban* az achaj görögök kilenc éve harcolnak Trója bevételéért, akiknek ez a sorsuk, hogy el kell veszniük, de az eposz arról szól, hogy ez az isteni rendelés mindaddig nem következhet be, amíg nem áll helyre az istenek tisztelete, az erkölcs, a belső egyetértés és egység. Az eposz a tragédia születését előzi meg, az eposzban még az isteni végzés jelenti a világváltozást. A tragédia elhalásával Madách ismét az eposz felé közelít, mert ő az Istent, az isteni végzést teszi meg az ember mérvadó és követendő cselekedetéül.

A Bach-rendszer nemzeti ellenállása a belső egység gondolatát, az egység szükségességét érleli meg. Felismerik, hogy nem az a célravezető, ha a vereség okait az ellenfélben, az ellenségben keresik, semmilyen előrevivő tanulságot nem tartalmaz, ha a kudarcra az ellenségkép megalkotásával, annak megnövelésével adnak magyarázatot. Az lesz a helyes költői magatartás, amelyik a nemzet hibáiban, gyengeségeiben, „bűneiben” mutatja meg a vereség okait. Az lesz a helyes felismerés, amelyik a széthúzást, az egység hiányát látta meg, aminek egyenes következménye a bukás.

Ezt a célkitűzést nem a dráma műfaja jeleníti meg, a dráma nem ilyen korban születik meg. A belső egység hiányát, annak szükségességét az eposz fejezi ki, de lényegében a Biblia is ezt tanítja. Madách korában már nem lehet tisztán pozitív és negatív oldalra szétválasztani a szembenállást, sokkal összetettebb, relatívabb erkölcsi világtrend született meg az emberi társadalomban. Ez a valóság teszi epikusá a drámát, illetve ez a valóság teremti újjá az eposzt verses regénnyé, elbeszélő költeménnyé formálva.

Zrínyi, Berzsenyi, Vörösmarty után Petőfi átértelmezi a belső harc tartalmát, ő a „hamis próféták” elleni küzdelmet tartja elsődlegesen fontosnak. Előtte a nemesség hatalomért vívott, a hazát gyengítő harcát ostromozták, hiszen a nemességgel azonosították a nemzetet. Petőfi szemlélete változtatja meg a nemzet fogalmát, aki a népet nemcsak a nemzet részévé teszi, hanem annak meghatározó erejévé emeli. Ez a forradalmár költészet pedig a belső harcot jelöli ki, annak megvívását sürgeti, hiszen az ő szabadság fogalmában az idegen elnyomás elleni harc összekapcsolódik a feudális kötelékek széttörésével. Kossuth is a néphez fordul a szabadságharc vészterhes időszakaiban, de ez a lánglelkű fiatal

költő sokkal realisabban látja és ítéli meg a népet, mint a politikai élet vezéralakja. Petőfit ezer szál kapcsolja a néphez, tapasztalatát nem az egyszeri csalódás jelenti, amikor róla ítélkeznek. Petőfi mondja ki először azt, hogy a szabadság kivívása csak a néppel következhet be, de ő ismeri fel azt is, hogy a nép erre a harcra még éretlen és alkalmatlan. A szabadságért vívott küzdelemnek ilyen ambivalens tartalma van: a nép érdekében, annak felemeléséért kell cselekedni, miközben el kell szenvedni az éretlenségéből fakadó válaszcselekvését. Egyszerre kell érte is és ellene is tenni. Szilveszter belső drámájával összegzi Petőfi a felismerését és feladatát: „Ez hát a nép, amelyet én imádok, / Amelyért élek s halni akarok! /... Majd nem lesz ilyen; még most gyermek ő, kit / El lehet könnyen bolondítani, /Majd meg fog érni, férfi lesz belőle, /... „S ha eddig küzdtem érte, ezután / Kettős erővel fogok küzdeni.”

A belső dráma erősödik meg Arany János epikájában is. Toldi alakjában tragikus fenséggel temeti el annak Don Qujote múltját, a *Buda halálában* a vezetők nemzetet széthúzó jellemét motiválja. Petőfi programját legteljesebben azonban Madách folytatja, aki egyben összegzi is azt. Arany János és Kemény Zsigmond törekvésével: a nemzetnek teljes átalakulásra van szüksége, akkor lesz képes a hazát újból visszavenni. Az új haza teremtése tehát nemzetteremtést igényel, azt pedig sem a néppel magával, a nemességgel való szembenállással, sem a nemességgel magával éppenséggel a néppel szemben állva nem lehet megvalósítani. Ezek az ellentétes magánvaló törekvések vezettek válságba, ezek eredményezték az „egyiptomi fogságot”, következésképpen ezen az alapon nem is lehet szabadságot teremteni. A szabadságot a nép és a nemesség egysége által szerezhetjük vissza, de ez az egység csak akkor következhet be, ha a nép is átalakul, és felnő a szabadság kivívásának követelményeihez, és a nemesség is megváltozik, hogy a népet a nemzet részének tekintje, és így lesz annak vezetője. Az ősi nemesi származású Madách bölcsen kapcsolja össze a Kossuthot, Telekit, majd a Deákot is követő nemesi nemzetet a demokratikus szellemű Petőfivel, aki a „néppel tűzön-vízen át” programot hirdette, illetve bölcsen kapcsolja a nemesi nemzet ellentmondásait kifejező Arany János és Kemény Zsigmond szemléletét azzal a Petőfivel, aki a nép megváltozásának, megváltoztatásának szükségességét mondja ki. Ezt az összegzést fejezi ki a *Mózes* című dráma.

Mózes az előkelő zsidók közül való volt, különleges helyzete folytán pedig a fáraóhoz legközelebb álló hatalmasság vált belőle. Ne tekintsük kulcsszerűnek a személyét, de számos magyar arisztokratát, nemest említhetünk, akit ambíciója a császári udvarhoz kötött, és csak azután állt a magyarság ügye mellé. Azt azonban bizonyosan mondhatjuk, hogy Mózes személyében a nemesség vezető szerepét jelöli ki, és ebben nem tér el a *Tragédia* szellemiségétől, de a nemesség ilyen alapvető átalakulását, mint amelyet Mózes gondolkodásában, cselekedetében megmutat, a *Tragédiában* sem láttunk. A fiatal Mózes így beszél Áronnak: „Maroknyi nép! Nagy célt vágyol kivinni? / Tedd félre hát hiú ábrándjaid, /... Pháraó nagy nemzetébe / Olvadj bele s velünk naggyá lehetsz,” A népről szóló ítéletét Jókhebednek mondja el: „...szolgaságnak gyáva bélyege / Lelkébe mélyen ette bé magát. / Vele csak halni, - élni nem lehet,”. Madách azonban nemcsak keserű csalódását vette át Petőfi-Szilvesztertől, hanem annak bizakodó hitét is. Petőfi ilyen valóságot jelöl ki: „Vénült, kihalt a szolganemzedék, / Új nemzedék jött, mely apáit/Arcpirulással említé s azoknál/Jobb akart lenni és az is lett, /... Fölkelt az új hős nemzedék, /...Leverte rabbilincseit,” Madách Mózes Petőfi-Szilveszter keménységével és áldozatos szeretetével mondja ki a nép megváltozásának szükségességét és annak módját: „nem szenvedett még / Eléggé, hogy jobb sorsot érdemeljen.”

A dráma tehát a szabadság kivívásának módjára teszi a hangsúlyt, a szabadság feltételét szabja meg: a magyarságnak morálisan kell megváltoznia, a szolgaság gyávává, megalkuvóvá, elvtelenné tette a népet, ez a nép pedig nem érdemli meg, hogy hazát teremtsenek neki, maga pedig nem lesz képes annak megteremtésére. A szenvedés azonban még csak a kezdete az útnak. A szenvedés csak megérleli az elhatározást. A dráma igazi tartalma az, hogy az utat végig is kell járni. Mózes és a zsidó nép negyven éves vándorlása azt mutatja meg, hogy egy nép átnevelésének, átnevelődésének mik a követelményei, melyek a buktatói, felmutatja a vezetői magatartást, láthatóvá teszi a nép reakcióit is.

Keresztury Dezső *Mózes* kétszeresen is nagy értéket adott a magyarságnak. Színpadképes, erőteljes drámává alakította Madách művét, de ennél sokkal többet tett, figyelmünket a magunk legnagyobb gyengeségére, elmaradására irányította: ez a nép morálisan lezüllött, nem érdemes jobb sorsra, illetve ilyen erkölccsel nem

képes jobb sorsot kivívni magának. A Kádár-rendszer rafinált politikája a maga javára tudta fordítani a Mózes-dráma üzenetét, hiszen az erkölcsi romlás azt a rendszert is sújtotta. Keresztury demokratikus szelleme azonban sokkal előbbrelátóan és általánosabb érvényűen nyilvánult meg, amikor a jövő megteremtésének feltételeiről, egy teljesen új nemzedék meg-születésének szükségességéről beszélteti. Ezzel összefüggésben emelem ki lényeges változtatásait. Keresztury fontosnak tartotta a nép fogalmának tisztázását, megkülönböztetve az új népet attól a nemzedéktől, amelyik értelmetlen az új hazára. Változtatott az aranytalak elrablásának megítélésén is. Madáchnál így értelmezhető ez: visszalopják, amit tőlük loptak. Ez nem erkölcsös. Keresztury-nál az arany a siker, a hatalom jelképévé válik, aranyborjút öntenek belőle, Mózes azonban a sivatagba szóratja azt. E helyütt emelem ki azt az alapvető változtatást, amellyel a mű erőteljesebben a nép átalakulásának drámájává vált. Az alapszituáció ugyanis erkölcsi relativitást, kettős igazságot tartalmaz, amely már az Euripidész-drámákat is jellemezte. A zsidó nép szökése ugyanis a maguk igazságának erkölcsi alapján történik, hiszen becsapják a fáraót. Ez a zsidó nép azonban nem sokat változik a pusztai vándorlás során és nem is jut el az új hazába, Mózes voltaképpen pusztulásra ítéli őket. Madách így ellensúlyozza az immorális alapot. Keresztury átigazítása által még erőteljesebben jelenik meg az új nemzedék megszületésének folyamata, és ezzel teljesen eltűnik a szökés erkölcstelen tartalma.

Végezetül említem azt a változtatást, amelyet a népétől búcsúzó Mózes végakaratót tartalmazó intelem befejező során tett. Madách ezt mondhatja Mózesel: „Körülöttünk tengernyi az ellenség / Gyűlölet tarthatja csak fenn népét Izraelnek / szeretet csúfosan olvasztana el.” Keresztury ellenséges indulatokat erősítő szavaknak minősítette ezt, és sokkal humánusabbra hangolta: „A hit és a hűség tarthatja csak fenn népét Izraelnek.”

Keresztury Dezső születésének századik évfordulóján elmondhatjuk, hogy a *Mózes* dráma újrateemtésével máig is „élő” színpadra való művet alkotott, hiszen a nemzetté válás folyamata nem fejeződött be. A régi világhoz kapcsolódó nemzedék ma is erőteljesen jelen van a vezetésben, de olyan nemzedék sem született, amelyik erkölcsileg méltóvá emelkedett a haza újjáteremtéséhez. A pusztai vándorlás még tart, és még nem vált ki a Mózes értékű vezető.



Farkas Ferenc
Leonardo
bronz